

δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ νόμος γι' αὐτήν, ἔκτος ἀπλῶς ἀπὸ τὴ μορφὴ τὴν παγκόσμια νομοθετικὴ· μιὰ τέτοια βούληση πρέπει νὰ θεωρηθῆ σὰν ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν φυσικὸ νόμο τῶν φαινομένων, δηλ. ἀπὸ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητος τοῦ ἐνὸς πρὸς τὰ ἄλλα. Ἀλλὰ μιὰ τέτοια ἀνεξαρτησία ὀνομάζεται ἐλευθερία στὴν πιὸ στενὴ σημασίᾳ της, δηλ. τὴν ὑπερβατικὴ. Μιὰ βούληση λοιπόν, ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ γιὰ νόμο μόνο τὴν ἀπλὴ νομοθετικὴ μορφὴ τῶν ἀξιωμάτων, εἶναι μιὰ ἐλεύθερη βούληση.

6.—Πρόβλημα II

Ἐάν ὑποθεθῆ πὼς μιὰ βούληση εἶναι ἐλεύθερη, νὰ βρεθῆ ὁ νόμος, ποὺ μόνον αὐτὸς εἶναι ἱκανὸς νὰ τὴν προσδιορίσῃ ἀναγκαῖα.

Ἐπειδὴ ἡ ὕλη τοῦ πρακτικοῦ νόμου, δηλ. τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἀξιώματος, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ δοθῆ παρὰ μόνον ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἀλλὰ ἡ ἐλεύθερη βούληση, σὰν ἀνεξάρτητη ἀπὸ ἐμπειρικοὺς ὅρους (ποὺ ν' ἀνήκουν δηλ. στὸν κόσμον τῶν αἰσθησέων), ὀφείλει ὅπωςδήποτε ἀπὸ κάτι νὰ καθορίζεται, ἔτσι μιὰ βούληση ἐλεύθερη, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ὕλη τοῦ νόμου, ὀφείλει ἐν τούτοις στὸ νόμο νὰ βρῆ μιὰ αἰτία ποὺ νὰ τὴν καθορίσῃ. Ἀλλὰ, ἂν ἀφαιρέσουμε τὴν ὕλη, στὸ νόμο δὲν περιέχεται ἄλλο ἀπὸ τὴ νομοθετικὴ του μορφὴ. Ἡ νομοθετικὴ λοιπόν μορφὴ, καθ' ὅσον περιέχεται στὸ ἀξίωμα, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μόνον μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ μιὰ αἰτία καθοριστικὴ τῆς ἐλεύθερης βούλησης.

Σχόλιο

Ἡ ἐλευθερία ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν ἀπροϋπόθετο

πρακτικὸ νόμο. Δὲν ἐρωρῶ τώρα ἐδῶ, ἂν διαφέρουν τὸ ἴδιο καὶ στὴν πραγματικότητα καὶ ἂν ἕνας ἀπροϋπόθετος νόμος δὲν εἶναι μᾶλλον ἢ αὐτοσυνείδηση ἑνὸς καθαρῶν πρακτικῶν λόγου, καὶ ἂν ἢ αὐτοσυνείδηση αὐτὴ ταυτίζεται μὲ τὴ θετικὴ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας· ἀλλὰ ἐρωτῶ ποῦ ἀρχίζει ἢ γνώση μας τοῦ πρακτικῶν ἀπροϋπόθετου, ἀπὸ τὴν ἐλευθερία ἢ ἀπὸ τὸν πρακτικὸ νόμο. Ἀπὸ τὴν ἐλευθερία δὲν μπορεῖ νὰ ἀρχίση, γιατί δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκτήσουμε ἄμεσα συνείδηση αὐτῆς, γιατί ἢ πρώτη ἔννοιά της εἶναι ἀσθητικὴ, οὔτε στὴν ἐμπειρία μποροῦμε νὰ τὴν ἀναγάγουμε, γιατί ἢ ἐμπειρία μᾶς ἐκδηλώνει μόνο τὸ νόμο τῶν φαινομένων, δηλ. τὸν μηχανισμό τῆς φύσης, ποὺ εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο τῆς ἐλευθερίας. Εἶναι λοιπὸν ὁ ἠθικὸς νόμος ἐκεῖνο, γιὰ τὸ ὁποῖο ἀποκτοῦμε ἄμεσα συνείδηση (μόλις σχηματίσουμε τὸ ἀξίωμα τῆς βούλησης), εἶναι ὁ ἠθικὸς νόμος ἐκεῖνο ποὺ μᾶς παρουσιάζεται παντοῦ καὶ μᾶς ὀδηγεῖ κατ' εὐθείαν στὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, γιατί ὁ λόγος μᾶς παρουσιάζει τὸ νόμο αὐτὸ σὰν καθοριστικὴ αἰτία, ποὺ γι' αὐτὴν δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν ἰσχύ οἱ προϋποθέσεις τῶν αἰσθήσεων, καὶ ποὺ εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπ' αὐτές. Ἀλλὰ πῶς εἶναι ἐπίσης δυνατὴ καὶ ἢ συνείδηση αὐτοῦ τοῦ ἠθικοῦ νόμου; Μποροῦμε νὰ ἀποκτήσουμε συνείδηση τῶν καθαρῶν πρακτικῶν νόμων, ὅπως μποροῦμε νὰ ἀποκτήσουμε συνείδηση τῶν καθαρῶν θεωρητικῶν νόμων, προσηλώνοντας τὴν προσοχή μας στὴν ἀναγκαιότητα μὲ τὴν ὁποία ὁ νόμος μᾶς τοὺς προδιαγράφει καὶ ξεχωρίζοντάς τους ἀπ' ὅλες τὶς ἐμπειρικὲς προϋποθέσεις, ποὺ ὁ λόγος μᾶς δείχνει. Ἡ ἔννοια μᾶς καθαρῆς βούλησης προέρχεται ἀπὸ τοὺς νόμους τούτους, ὅπως ἢ συνείδηση μᾶς καθαρῆς διάνοιας προέρχεται ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀρχές. (1)τι αὐτὴ εἶναι ἢ ἀληθινὴ κατάταξη τῶν ἐννοιῶν μας καὶ ὅτι μόνο ἢ ἠθικὴ μᾶς ἀποκαλύπτει τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, καὶ ἄρα ὅτι μόνο ὁ πρακτικὸς λόγος σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια

παρουσιάζει στο θεωρητικό λόγο τὸ πιὸ ἄλυτο πρόβλημα, γιὰ νὰ μπῆ μαζὺ του στὴν πιὸ μεγάλη ἀμηχανία, καταφαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι, πρῶτα τίποτε σχετικὸ μὲ τὰ φαινόμενα δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ μὲ μέσο τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ ἐκεῖ εἶναι ὁ μηχανισμὸς τῆς φύσης ποὺ μᾶς ὀδηγεῖ· καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀντινομία τοῦ καθαροῦ λόγου, ὅταν στὴ σειρά τῶν αἰτίων θέλοντας νὰ φτάσῃ στὸ ἀπροϋπόθετο, μπλέκεται στὸ ἀκατανόητο, τόσο μὲ τὴ μιὰ ἔννοια ὅσο καὶ μὲ τὴν ἄλλη, τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ τελευταία (ὁ μηχανισμὸς) εἶναι μόλις κατάλληλος γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν φαινομένων. Ὁ καθαρὸς λόγος δὲν θὰ ἐρχότανε ποτὲ στὸ ἐπικίνδυνο ἐγχείρημα νὰ μπάσῃ τὴν ἐλευθερία στὴν ἐπιστήμη, ἂν ὁ ἠθικὸς νόμος, καὶ μαζὶ μ' αὐτὸν ὁ πρακτικὸς λόγος, δὲν εἶχαν φτάσει σ' αὐτὸ καὶ δὲν μᾶς εἶχαν δώσει αὐτὴ τὴν ἔννοια. Καὶ ἡ ἐμπειρία ἀκόμα βεβαιώνει τὴν τάξη αὐτῆ τῶν ἐννοιῶν μέσα μας. Ὑποθέστε πὼς κάποιος βεβαιώνει γιὰ τὴν ροπή του πρὸς τὴν ἀκολασία πὼς τοῦ εἶναι ἐντελῶς ἀκατανίκητη, ὅταν τοῦ παρουσιάζεται τὸ ἐπιθυμητὸ ἀντικείμενο καὶ ἡ κατάλληλη εὐκαιρία· καὶ τὸν ρωτήσετε ἂν, ὅταν προστὰ ἀπὸ τὸ σπῆτι, ποὺ θὰ τοῦ δοθῆ αὐτὴ ἡ εὐκαιρία, εἶναι κρεμασμένη μιὰ ἀγκύνη, γιὰ νὰ τὸν κρεμάσουν μόλις ἀπολαύσει τὴν ἡδονή, ἂν σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση δὲν θὰ νικοῦσε τὴν ροπή του. Δὲν μᾶς χρειάζεται πολὺ γιὰ νὰ συμπεράνουμε τι θὰ ἀπαντοῦσε. Ἀλλὰ ρωτήστε τον ἂν, ὅταν ὁ ἡγεμόνας του μὲ ἀπειλὲς μέχρι τῆς ποινῆς τοῦ ἀμεσου θανάτου, τοῦ ζητοῦσε μιὰ ψευδομαρτυρία ἐναντίον ἐνὸς τίμιου ἀνθρώπου, ποὺ ὁ ἡγεμόνας ἤθελε μὲ εὐσχημες προφάσεις νὰ τὸν καταστρέψῃ, τότε ἐκεῖνος, ὅσο μεγάλη κι' ἂν ἦταν ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴ ζωὴ, θὰ πίστευε πὼς μπορεῖ νὰ τὴ νικοῦσε. Ἴσως δὲν θὰ τολμοῦσε νὰ ἐγγυηθῆ ἂν θὰ τὴν νικοῦσε ἢ ὄχι· ἀλλὰ θὰ παραδεχότανε χωρὶς δυσκολία ὅτι μπορεῖ νὰ τὴν νικοῦσε. Κρίνει λοιπὸν ὅτι μπορεῖ νὰ κάγῃ κάποιο πράγμα, γιὰτὶ ἔχει συνείδηση

πὼς τὸ μπορεῖ, καὶ γνωρίζει μέσα του τὴν ἐλευθερία, πὺν διαφορετικὰ χωρὶς τὸν ἠθικὸ νόμο ἢ τὸ τοῦ παρεμνε ἄγνωστη.

7.—Βασικὸς νόμος τοῦ καθαρῦ πρακτικοῦ λόγου

Νὰ συμπεριφέρεσαι ἔτσι, πὺν τὸ ἀξίωμα πὺν ρυθμίζει τὴ βούλησή σου νὰ μπορῆ κάθε φορὰ νὰ ἰσχύη σὰν ἀρχὴ μιᾶς παγκόσμιας νομοθεσίας.

Σχόλιο

Στὴν καθαρὴ γεωμετρία ὑπάρχουν ὁρισμένα αἰτήματα σὰν πρακτικὲς προτάσεις, πὺν ὅμως δὲν περιέχουν παρὰ τὴν ὑπόθεση πὼς μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθῆ κάποιο πρᾶγμα καί, ἂν ποτὲ χρειαζότανε, θὰ ὄφειλε νὰ πραγματοποιηθῆ. Αὐτὲς εἶναι οἱ μόνες προτάσεις τῆς γεωμετρίας πὺν ἀναφέρονται σὲ μιὰ ὑπαρξή. Εἶναι λοιπὸν πρακτικοὶ νόμοι κατ' ἀπὸ μιὰ προβληματικὴ προϋπόθεση τῆς βούλησης. Ἄλλὰ ἐδῶ ὁ κανόνας λέγει ὅτι πρέπει ἀπολύτως νὰ πράξουμε κατὰ ἓνα ὁρισμένο τρόπο. Ὁ πρακτικὸς κανόνας εἶναι λοιπὸν ἀπροϋπόθετος. παρουσιάζεται ἄρα a priori σὰν μιὰ κατηγορικὴ πρακτικὴ πρόταση πὺν μ' αὐτὴν ἡ βούληση, ἀπολύτως καὶ ἄμεσα καθορίζεται ἀντικειμενικὰ (ἀπὸ τὸν ἴδιο πρακτικὸ κανόνα, πὺν ἐδῶ εἶναι νόμος). Γιατὶ ἐδῶ ὁ καθαρὸς πρακτικὸς λόγος εἶναι ἀπὸ μόνος του ἄμεσα νομοθετικὸς. Ἡ βούληση ἐννοεῖται σὰν ἀνεξάρτητη ἀπὸ ἐμπειρικὲς προϋποθέσεις, ἄρα σὰν καθαρὴ βούληση, καθορισμένη ἀπὸ τὴν ἀπλή μορφὴ τοῦ νόμου. Ἡ καθοριστικὴ αὐτὴ αἰτία θεωρεῖται σὰν ἡ ὑπέρτατη προϋπόθεση ὅλων τῶν ἀξιωμάτων. Τὸ πρᾶγμα εἶναι ἐντελῶς ξεχωριστὸ καὶ δὲν ὑπάρχει ὅμοιό του στὴν ὑπόλοιπη πρακτικὴ γνώση. Γιατὶ ἡ a priori σκέψη μιᾶς

δυνατῆς παγκόσμιας νομοθεσίας, πού εἶναι ἀπλῶς προβληματική παρουσιάζεται ἀπροϋπόθετα σὰ νόμος, χωρίς νὰ δανεισθῆ τίποτα ἀπό τήν πείρα ἢ ἀπό μία ἐξωτερική βούληση. Ἀλλά αὐτή δέν εἶναι οὔτε μία ἔννοια πού σύμφωνα μ' αὐτήν ὀφείλει νὰ συμβῆ μιὰ πράξη, πού κάνει δυνατό κάποιο ἐπιθυμητό ἀποτέλεσμα (γιατί τότε ὁ κανόνας θά εἶχε προϋποθέσεις ἀπό τόν φυσικό κόσμο)· ἀλλά εἶναι κανόνας πού καθορίζει ἀργιστὶ ἀπλῶς τήν βούληση σύμφωνα μέ τήν μορφή τῶν ἀξιωματίων του. Καί τότε ἕνας νόμος, πού ἀποβλέπει ἀπλῶς στήν ὑποκειμενική μορφή τῶν ἀρχῶν, δέν εἶναι ἀδύνατος τουλάχιστον νὰ τόν ἐννοήσῃ κανένας, σάν αἰτία πού καθορίζει μέσω τῆς ἀντικειμενικῆς μορφῆς ἑνός νόμου ἐν γένει. Ἡ συνείδηση αὐτοῦ τοῦ βασικοῦ νόμου μπορεῖ νὰ ὀνομασθῆ γεγονός τοῦ λόγου ὄχι γιατί προέρχεται ἀπό δεδομένα πού προϋπάρχουν μέσα στό λόγο, π.χ. ἀπό τήν συνείδηση τῆς ἐλευθερίας (γιατί αὐτή ἡ συνείδηση δέν μάς ἔχει δοθῆ ἀπό πρωτύτερα), ἀλλά γιατί αὐτή μάς ἐπιβάλλεται ἀπό μόνη της σάν συνθετική ἀργιστὶ πρόταση, πού δέν βασίζεται σέ καμμία ἐσωτερική παρατήρηση, οὔτε καθαρή οὔτε ἐμπειρική. Ἡ συνείδηση αὐτοῦ τοῦ βασικοῦ νόμου θά ἦταν ἀναλυτική, ἂν εἶχε γιά προϋπόθεση τήν ἐλευθερία τῆς βούλησης, γι' αὐτήν ὅμως πού εἶναι ἔννοια θετική θά χρειαζόταν ἐσωτερική διανοητική παρατήρηση, πού ἐδῶ δέν μποροῦμε καθόλου νὰ τήν παραδεχτοῦμε. Γιά νὰ θεωρήσουμε ὅμως, χωρίς σφαλερή ἐρμηνεία, τόν νόμον αὐτόν σάν δεδομένον, πρέπει καλὰ νὰ σημειώσουμε ὅτι δέν εἶναι ἐμπειρικός ἀλλά εἶναι τὸ ἰδιαίτερο γεγονός τοῦ καθαροῦ λόγου, πού μ' αὐτὸ ἐκδηλώνεται σάν πρωτόγονα νομοθετικὸς (*sic volo, sic iubeo*).

Πόρισμα

Ὁ καθαρὸς λόγος εἶναι ἀπὸ μόνου τοῦ πρακτικὸς καὶ δίνει (στὸν ἄνθρωπο) ἓνα παγκόσμιον νόμον, ποῦ τὸν ὀνομάζουμε ἠθικὸν νόμον.

Σχόλιο

Τὸ γεγονός ποῦ ἀναφέραμε παραπάνω εἶναι ἀναντίρροητο. Πρέπει μόνο ν' ἀναλύσουμε τὴν κρίση, ποῦ οἱ ἄνθρωποι κάνουν σχετικὰ μὲ τὴν ὁμοιότητα τῶν πράξεών τους πρὸς τὸ νόμον· καὶ θὰ δοῦμε πάντοτε πὼς, ὅτι δῆποτε ἀντίθετο καὶ νὰ μᾶς λήη ἡ ροπή, ὅμως ὁ ἀφθαρτος λόγος κρατεῖ πάντοτε, σὲ μιὰ πράξη, τὸ ἀξίωμα τῆς βούλησης σταθερὸ στὴν καθαρὴ βούληση, δηλ. σαυτὸν τὸν ἴδιο, ἔφ' ὅσον θεωρεῖται πᾶν πρακτικὸς ἐκ τῶν προτέρων. Τώρα τὴν ἀρχὴ αὐτὴ τῆς ἠθικότητος, ἀκριβῶς γιὰ τὴν παγκοσμιότητα τῆς νομοθεσίας, ποῦ τὴν κάνει νὰ εἶναι ὑπέριστη καθοριστικὴ αἰτία τῆς μορφῆς τῆς βούλησης, χωρὶς νὰ τὴν νοιάζη γιὰ ὅλες τὶς ὑποκειμενικὰς διαφορὰς τῆς, τὴν ἀρχὴ αὐτὴ, ἐπαναλαμβάνω, ὁ λόγος τὴν κάνει νόμον γιὰ ὅλα τὰ λογικὰ ὄντα, ἔφ' ὅσον ἔχουν βούληση, δηλ. δύναμη νὰ καθορίσουν τὴν αἰτιότητά τους μὲ τὴν παράσταση κανόνων, ἔφ' ὅσον εἶναι ἱκανὰ νὰ ἐνεργοῦν σύμφωνα μὲ ἀρχὰς καὶ συνεπῶς σύμφωνα μὲ πρακτικὰς ἀρχὰς (γιατὶ μόνον αὐτὰ ἔχουν ἐκείνη τὴν ἀναγκαιότητα ποῦ ὁ λόγος τὴ χρειάζεται γιὰ ἀρχή). Δὲν περιορίζεται ἀπλῶς στὸν ἄνθρωπο ἢ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος, ἀλλὰ ἐκτείνεται σὲ ὅλα τὰ πεπερασμένα ὄντα, ποῦ ἔχουν τὸ λόγο καὶ τὴ βούληση, περιλαμβάνει μᾶλλον ἀκόμα καὶ τὸ ἄπειρο ὄν σὰν ὑψίστη διάνοια.

Ὁ νόμος στὸν ἄνθρωπο ἔχει τὴν μορφή προσταγῆς, γιατί μπορούμε βέβαια νὰ ὑποθέσουμε σ' αὐτὸν καθαρὴ ἢ βούληση, μὰ καὶ εἶναι λογικὸ ὄν, ἀλλὰ δὲν μπο-

ροῦμε νὰ δεχτοῦμε γι' αὐτόν, μιὰ καὶ ὑπόκειται σὲ ἀνάγκες καὶ σὲ καθοριστικὰ αἷτια ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, βούληση ἁγία, δηλ. ἀνίκανη νὰ ἔχει ἀξιώματα ἀντίθετα στὸν ἠθικὸ νόμο. Ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι λοιπὸν γι' αὐτὰ τὰ ἠθικὰ ὄντα μιὰ π ρ ο σ τ α γ ῆ, ποὺ διατάσσει κατηγορικά, γιατί ὁ νόμος εἶναι ἀπροϋπόθετος. Ἡ σχέση μιᾶς τέτοιας βούλησης πρὸς αὐτὸ τὸ νόμο εἶναι ἔ ξ ἄ ρ τ η σ η, καὶ ἔχει τὸ ὄνομα ὑποχρέωση, ποὺ σημαίνει καταναγκασμὸ πρὸς μία ἐνέργεια, μέσω τοῦ ἁπλοῦ λόγου καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ τοῦ νόμου. Γιὰ τοῦτο αὕτη ἡ πράξις ὀνομάζεται καθῆκον, γιατί μιὰ ἐλεύθερη βούληση ἐ ρ ε θ ι σ μ ἔ ν η παθολογικά (ὅπωςδήποτε ὄχι καθορισμένη παθολογικά, ἄρα ἀκόμη πάντοτε ἐλεύθερη), ὑπονοεῖ μιὰ ἐπιθυμία, ποὺ προέρχεται ἀπὸ ὑ π ο κ ε ι μ ε ν ι κ ἔ ς αἰτίες καὶ συνεπῶς μπορεῖ νὰ εἶναι σ. χνὰ ἀντίθετη πρὸς τὴν καθορῆ ἀντικειμενικὴ καθοριστικὴ αἷτια γι' αὐτὸ χρειάζεται, σὰν ἠθικὸ καταναγκασμὸ μιὰ ἀντίσταση τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ποὺ μποροῦμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε καταναγκασμὸ, ἀλλὰ ἐσωτερικόν. Στὴ διάνοια, ποὺ εἶναι τελείως κυρία τοῦ ἑαυτοῦ της, ἡ ἐλεύθερη βούληση παρουσιάζεται στὸ λόγο ἀνίκανη γιὰ κανένα ἀξίωμα, ποὺ νὰ μὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ταυτοχρόνως νόμος ἀντικειμενικὸς καὶ ἡ ἐννοια τῆς ἁ γ ι ὁ τ η τ α ς, ποὺ γι' αὐτὸ τῆς ἀρμόζει, δὲν τὴν βάζει βέβαια πάνω ἀπ' ὄλους τοὺς πρακτικοὺς νόμους, ἀλλὰ πάνω ἀπὸ τοὺς πρακτικῶς πιεστικὸς νόμους, ἄρα πάνω ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση καὶ τὸ καθῆκον. Αὕτη ἡ ἀγιότητα τῆς βούλησης εἶναι τουλάχιστον πρακτικὴ ἰδέα, ποὺ ὀφείλει ἀναγκαίως νὰ χρησιμεύσῃ γιὰ π ρ ω τ ὅ τ υ π ο. Τὸ νὰ πλησιάσουν ὅσο γίνεται πιὸ κοντὰ σ' αὐτὴν εἶναι τὸ μόνο πράγμα, ποὺ ἀρμόζει σ' ὅλα τὰ λογικὰ πεπερασμένα ὄντα, καὶ ἡ ἰδέα αὕτη τοὺς φέρνει πάντοτε στὸ νοῦ τὸν καθαρὸ ἠθικὸ νόμο. Τὸ νὰ εἶναι κανεὶς ἀσφαλῆς γι' αὕτη τὴν πρόοδο τῶν ἀξιωμάτων του, ὅσο γίνεται πιὸ πέρα, καὶ γιὰ τὸ

ἀμετάβλητό τους στὴ σταθερὴ πρόοδο, δηλ. ἡ ἀρετή, εἶναι τὸ πρῶτον ἀνώτερον πρᾶγμα ποὺ ὁ πεπερασμένος πρακτικὸς λόγος μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ. Ἡ ἀρετὴ ὅμως σὰν δύναμη ποὺ ἀποκτήθηκε φυσικὰ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι τέλεια, γιατί σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἡ ἀσφάλεια δὲν γίνεται ποτὲ ἀποδεικτικὴ βεβαιότητα.

8.—Θεώρημα IV.

Ἡ αὐτονομία τῆς βούλησης εἶναι ἡ μοναδικὴ ἀρχὴ ὅλων τῶν ἠθικῶν νόμων καὶ τῶν καθηκόντων ποὺ ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτούς. Ἀντίθετα, κάθε ἑτερονομία τῆς ἐλεύθερης βούλησης ὄχι μόνο δὲν εἶναι βάση γιὰ καμιά ὑποχρέωση, ἀλλὰ εἶναι ἀντίθετη στὴν ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας καὶ στὴν ἠθικότητα τῆς βούλησης. Δηλ. ἡ μοναδικὴ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας συνίσταται στὴν ἀνεξαρτησία ἀπὸ κάθε ἕλλη τοῦ νόμου (δηλ. ἀπὸ ἓνα ἐπιθυμητὸ ἀντικείμενο), καὶ ταυτοχρόνως ἐπίσης σιὸν καθορισμὸ τῆς ἐλεύθερης βούλησης μέσω τῆς ἀπλῆς παγκόσμιας νομοθετικῆς μορφῆς, ποὺ κάθε ἀξίωμα πρέπει νὰ εἶναι κατάλληλο γι' αὐτὴ τὴ μορφή. Ἀλλὰ ἡ ἀνεξαρτησία αὐτὴ εἶναι ἡ ἐλευθερία, στὴν ἀρνητικὴ ἢ τῆς ἔννοια. Ἀντίθετα αὐτὴ ἡ ἰδιαιτέρεη τοῦ καθαροῦ καί, σὰν τέτοιου, πρακτικοῦ λόγου νομοθεσία εἶναι ἡ ἐλευθερία στὴ θετικὴ ἢ τῆς ἔννοια. Ὁ ἠθικὸς λοιπὸν νόμος ἐκφράζει τὴν αὐτονομία τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, δηλ. τῆς ἐλευθερίας. Αὐτὴ εἶναι ἐπίσης ἡ τυπικὴ προϋπόθεσις ὅλων τῶν ἀξιωμάτων ποὺ μόνον μ' αὐτὴ τὴν προϋπόθεσις μποροῦν τὰ ἀξιώματα αὐτὰ νὰ συμφωνοῦν πρὸς τὸν ὑπέρτατο πρακτικὸ νόμο. Ἄν λοιπὸν ἡ ἕλλη τῆς ἐπιθυμίας, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἀντικείμενο μιᾶς ἐπιθυμίας, μὴ σὰν προϋπόθεσις τῆς δυνατότητας τοῦ πρακτικοῦ νόμου, τοῦτο θὰ ἔχη σὰν συνέπεια τὴν

ἑτερονομία τῆς ἐλεύθερης βούλησης, δηλ. τὴν ἐξάρτησιν ἀπὸ τὸ φυσικὸ νόμο, ἀπὸ μιᾶ ῥοπῆς ἢ ἀπὸ μιᾶ παρόρμησιν, καὶ τότε ἡ βούλησις δὲν δίνει μόνη τῆς τὸ νόμο, ἀλλὰ μόνο τὸ δίδαγμα τῆς λογικῆς ὑπακοῆς στοὺς παθολογικοὺς νόμους. Ἀλλὰ τὸ ἀξιῶμα, πού μ' αὐτὸ τὸν τρόπο δὲν μπορεῖ ποτε νὰ περιέχη τὴν παγκόσμιαν νομοθετικὴν μορφήν, ὅχι μόνον δὲν ἀποτελεῖ τὴν βάση γιὰ καμιά ὑποχρέωσιν, ἀλλὰ εἶναι ἀκόμα καὶ ἀντίθετο πρὸς τὴν ἀρχὴν ἑνὸς καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, ἄρα καὶ στὴν ἠθικὴν του πρόθεσιν καὶ ἂν ἀκόμα ἡ πράξις, πού προέρχεται ἀπ' αὐτό, εἶναι σύμφωνη πρὸς τὸ νόμο.

Σχόλιο I

Δὲν μποροῦμε λοιπὸν ποτέ, νὰ πάρουμε γιὰ πρακτικὸ νόμο ἓνα δίδαγμα πρακτικόν, πού νὰ ἔχει προϋπόθεσιν ὑλικὴν (ἄρα καὶ ἐμπειρικὴν). Πράγματι, ὁ νόμος τῆς καθαρῆς βούλησης, πού εἶναι ἐλεύθερος, τοποθετεῖ τὸ νόμο τοῦτο σὲ μιᾶ σφαῖρα ἐντελῶς διαφορετικὴν ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴν. Καὶ ἡ ἀναγκαιότητα, πού αὐτὸς ἐκφράζει, ἐπειδὴ δὲν πρέπει νὰ εἶναι μιᾶ φυσικὴ ἀναγκαιότητα, μπορεῖ νὰ συνίσταται ἀπλῶς στὶς τυπικὰς προϋποθέσεις τῆς δυνατικότητος ἑνὸς νόμου ἐν γένει. Κάθε ὕλη τῶν πρακτικῶν κανόνων στηρίζεται πάντοτε σὲ ὑποκειμενικὰς προϋποθέσεις, πού δὲν τοὺς δίνουν, σχετικὰ μὲ λογικὰ ὄντα, ἄλλη παγκοσμιότητα παρὰ τὴν παγκοσμιότητα ὑπὸ ὄρους (στὴν περίπτωσιν, πού ἐπιθυμῶ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ πρᾶγμα, τί πρέπει νὰ κάνω, γιὰ νὰ τὸ ἀποκτήσω). Καὶ ἀναφέρονται ὅλοι οἱ κανόνες αὐτοὶ στὴν ἀρχὴν τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας. Τώρα εἶναι βέβαια ἀναντίρρητο πὸς κάθε ἐπιθυμία πρέπει νὰ ἔχει ἓνα ἀντικείμενο, μιᾶ ὕλη, ἀλλὰ δὲν εἶναι γιὰ τοῦτο αὐτὴ ἡ καθοριστικὴ αἰτία καὶ ἡ προϋπόθεσις τοῦ ἀξιῶματος, γιατί ἂν ἦτανε τέτοια δὲν

θὰ μπορούσε νὰ πάρη τὴν παγκόσμια νομοθετικὴ μορφή, γιατί τότε ἡ προσδοκία τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀντικειμένου θὰ ἦταν τὸ καθοριστικὸ αἶτιο τῆς ἐλεύθερης βούλησης καὶ τότε ἡ ἐξάρτηση τῆς δύνουσης τῆς ἐπιθυμίας ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς πράγματος, θὰ ἔπρεπε νὰ μῆ γιὰ βάση τῆς θέλησης. Τὴν ἐξάρτηση αὐτὴ μόνο στίς ἐμπειρικὰς προϋποθέσεις μπορούμε πάντοτε νὰ τὴ ζητήσουμε, ἀρα δὲν μπορεί ποτὲ νὰ μᾶς δώσῃ τὴν βάση ἑνὸς κανόνα ἀναγκαίου καὶ παγκόσμιου. Ἔτσι ἀντικείμενο τῆς βούλησης ἑνὸς λογικοῦ ὄντος μπορεί νὰ εἶναι καὶ ἡ εὐτυχία ἄλλων ὄντων. Θὰ ἔπρεπε τότε νὰ ὑποθέσουμε, ἂν αὐτὴ ἦταν ἡ καθοριστικὴ αἰτία τοῦ ἀξιώματος, πὼς μὲ τὴν καλοπέραση τῶν ἄλλων ὄχι μόνον αἰσθανόμαστε μὰ φυσικὴ εὐχαρίστηση, ἀλλὰ ἱκανοποιούμε καὶ μὰ ἀνάγκη, πού τὴν ἀπαιτεῖ τὸ αἶσθημα συμπαιθείας πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Ἀλλὰ αὐτὴ τὴν ἀνάγκη δὲν μπορῶ νὰ τὴν παραδεχθῶ σὲ κάθε λογικὸ ὄν (καὶ καθόλου στὴν ἐννοια τοῦ Θεοῦ). Ἡ ὕλη λοιπὸν τοῦ ἀξιώματος μπορεί βέβαια νὰ παραμένῃ, ἀλλὰ δὲν μπορεί νὰ θεωρηθῇ προϋπόθεση τούτου, γιατί διαφορετικῶς τὸ ἀξίωμα αὐτὸ δὲν θὰ εἶχε τὴν ἀξία νόμου. Ἡ ἀπλή μορφή ἑνὸς νόμου, πού περιορίζει τὴν ὕλη πρέπει νὰ εἶναι ἡ αἰτία πού μ' αὐτὴν ἡ βούληση φτάνει τὴν ὕλη. Ἀλλὰ ἡ ὕλη αὐτὴ δὲν μπορεί νὰ θεωρηθῇ γιὰ προϋπόθεση τῆς μορφῆς τοῦ νόμου. Ἄς παραδεχτοῦμε π.χ. πὼς τέτοια ὕλη εἶναι ἡ εὐτυχία μου. Ἄν τὴν ὕλη αὐτὴ τὴν παραιτηθῶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ ἑνὸς ἄλλου, (ὅπως μπορῶ πράγματι νὰ τὸ κάνω σχετικῶς μὲ τὰ πεπερασμένα ὄντα), τότε μπορεί ἡ ὕλη αὐτὴ νὰ γίνῃ πρακτικὸς ἀντικειμενικὸς νόμος, μόνον ὅταν ἐννοῶ μ' αὐτὴ τὴν εὐτυχία τῶν ἄλλων. Ὁ νόμος λοιπὸν, πού μᾶς παραγγέλνει τὴν εὐτυχία τῶν ἄλλων, δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι τοῦτο εἶναι ἓνα ἀντικείμενο γιὰ τὴν ἐλεύθερη βούληση καθενός, ἀλλὰ προέρχεται ἀπλῶς ἀπὸ τὸ ὅτι καθοριστικὴ αἰτία τῆς βού

λησης γίνεται ἡ μορφή τῆς παγκοσμιότητας, πού εἶναι ἀπαραίτητη στό λόγο, γιά νά δώσω σ' ἓνα ἀξίωμα τῆς ἀγάπης πρὸς ἑαυτὸν τὴν ἀντικειμενικὴ ἀξία νόμου. " Ἄρα ἡ καθοριστικὴ αἰτία τῆς καθαρῆς βούλησης δὲν ἦταν τὸ ἀντικείμενο (ἡ εὐτυχία τῶν ἄλλων), ἀλλὰ ἀπλῶς ἡ μορφή τοῦ νόμου, πού μ' αὐτὴν περιώρισα τὸ ἀξίωμά μου, πού στηριζόταν ἀπάνω στή ροπή μου, γιά νά τοῦ δώσω τὴν παγκοσμιότητα νόμου καὶ νά τὸ κάνω ἔτσι κατάλληλο γιά τὸν καθαρὸ πρακτικὸ λόγο. " Ὁχι ἀπὸ τὴν προσθήκη μιᾶς ἐξωτερικῆς αἰτίας, παρὰ μόνον ἀπ' αὐτὸν τὸν περιορισμὸ θὰ μπορούσε νά προέρχεται ἡ ἐννοια τῆς ὑποχρέωσης νά ἐκταθῆ τὸ ἀξίωμά μου τῆς ἀγάπης πρὸς ἑαυτὸν ἐπίσης καὶ στὴν εὐτυχία τῶν ἄλλων.

Σχόλιο II

Συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο τῆς ἠθικότητας, ὅταν ἡ ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας γίνεῖ καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησης. Στὴν ἀρχὴ αὐτὴ, ὅπως ἔδειξα παραπάνω, πρέπει νά καταλογισθῆ γενικὰ κάθε τι, πού θέτει τὴν καθοριστικὴ αἰτία, πού πρέπει νά χρησιμεύσῃ γιά νόμος, σὲ ὅτιδήποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴ νομοθετικὴ μορφή τοῦ ἀξιώματος. Ἡ ἀντίφαση αὐτὴ, πού ὑπάρχει ὅταν θέλουμε νά συνδέσουμε τὴν ἠθικότητα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας, δὲν εἶναι ἀπλῶς λογικὴ ὅπως ἐκείνη μεταξὺ τῶν κανόνων πού ἔχουν ἐμπειρικὲς προϋποθέσεις καὶ πού ὁμως θὰ ἤθελαν νά προαχθοῦν σὲ ἀναγκαῖες ἀρχές τῆς γνώσης, ἀλλὰ εἶναι πρακτικὴ καὶ θὰ κατέστρεφε ἐντελῶς τὴν ἠθικότητα, ἂν ἡ φωνὴ τοῦ λόγου σχετικὰ μὲ τὴν βούληση δὲν ἦταν τόσο καθαρὴ, τόσο ἀδύνατο τὸ νά τὴν καλύψῃ κανεὶς καὶ τόσο ξεκαθαρισμένη καὶ γιά τὸν πιὸ κοινὸ ἄνθρωπο. Τὴν ἀντίφαση αὐτὴ μπορούν νά τὴν διατηρήσουν ἀκόμη μό-

νον οἱ σκοτεινές θεωρίες τῶν σχολῶν, πού εἶναι τόσο ἀναίσχυντες, ὥστε νά κάνουν τόν κουφὸ στήν οὐράνια αὐτὴ φωνή, γιὰ νά κρατήσουν μιὰ θεωρία, πού δὲν τοὺς κόστισε καὶ πολλές σκοτοῦρες.

Ἄν κάποιος στενός σου φίλος σκεπτότανε νά δικαιολογηθῆ σέ σένα, γιὰ μιὰ ψευδομαρτυρία πού ἔκανε, μὲ τὸ ὅτι ἔχει βάλει ὑπεράνω ὅλων τὸ ἱερό, ὅπως λέει, καθῆκον του τῆς δικῆς του εὐτυχίας καὶ κατόπιν ἀπαριθμοῦσε τίς ὀφέλειες, πού εἶχε ἀπ' αὐτή, καὶ ἀκόμα τίς προφυλάξεις πού πῆρε, γιὰ νά μὴ τὸν ἀνακαλύψῃ κανεὶς, οὔτε σύ, πού σοῦ φανερώνει τὸ μυστικό, γιὰ νά μπορῆς κάθε φορὰ νά τὸ ἀρνεῖσαι· καὶ κατόπιν ἀπ' αὐτὰ ὑποστήριζε πὼς ἔτσι ἔχει ἐκπληρώσει ἓνα ἀνθρώπινο καθῆκον, τότε σὺ ἢ θὰ τοῦ γέλαγες κατάμουτρα ἢ θάφευγες μὲ φρίκη. Ὅποσδήποτε ὁμως ἂν κανεὶς βάσιζε τίς ἀρχές του στὸ συμφέρον του, δὲν θὰ εἶχες οὔτε τὴν πιὸ μικρὴ ἀντίρρηση γι' αὐτὴ του τὴ μέθοδο.

Ἡ ὑποθέσετε πὼς κάποιος σᾶς συστήνει ἓνα τέτοιο γιὰ διαχειριστή, πού σ' αὐτὸν μπορεῖτε νά ἐμπιστευθῆτε τυφλὰ ὅλα σας τὰ συμφέροντα καὶ γιὰ νά σᾶς ἐμπνεύσῃ ἐμπιστοσύνη τὸν παινεύει σὰν ἔξυπνο ἄνθρωπο, ἀκούραστο, πού ξέρει στήν ἐντέλεια, πού εἶναι τὸ συμφέρον του, πού δὲν ἀφίνει νά περάσῃ καμμιά εὐκαιρία χωρὶς νά ἐπωφεληθῆ καὶ τέλος γιὰ νά μὴφοβόσαστε ἀπὸ αὐτὸν ἓνα δειλὸ ἐγωϊσμό, ἐξακολουθεῖ νά σᾶς τὸν παινεύῃ πὼς ζῆ προνοητικὰ καὶ δὲν εὐχαριστιέται μὲ τὸ νά μαζεύῃ χρήματα καὶ μὲ τίς κατώτερες ἀπολαύσεις, ἀλλὰ τοῦ ἀρέσει τὸ νά ἐκτείνει τίς γνωριμίες του, μιὰ ἐκλεκτὴ διδακτικὴ συνομιλία καὶ ἀκόμα τὸ νά κάνῃ καλὸ, σὲ ὅποιον ἔχει ἀνάγκη, καὶ ἄλλωστε δὲν διστάζει στὰ μέσα πού θὰ χρησιμοποιήσῃ (πού τὴν ἀξία τους τὴν κρίνει ἀπὸ τὸν σκοπὸ) καὶ θὰ χρησιμοποιοῦσε τὰ ξένα χρήματα καὶ πράγματα, σὰν νά ἦταν δικὰ του, μόλις θὰ ἤξερε πὼς μπορούσε νά τὸ κάνῃ ἐλεύθερα καὶ χωρὶς ν' ἀνακαλυφθῆ. Τότε θὰ πιστεύατε ἢ πὼς σᾶς κοροϊ-

δεύει, ἢ πὼς εἶναι παλαβός. Τὰ ὅρια τῆς ἠθικότητας καὶ τῆς ἀγάπης πρὸς ἑαυτὸν ἔχουν χαραχθῆ με τὸση σαφήνεια καὶ ἀκρίβεια, πού καὶ τὸ πιὸ κοινὸ μάτι θὰ μπορούσε νὰ ξεχωρίσῃ, ἂν κάτι ἀνήκει στὴ μιὰ ἢ στὴν ἄλλη. Οἱ λίγες παρατηρήσεις, πού ἀκολουθοῦν, μπορούν νὰ θεωρηθοῦν περιττές γιὰ μιὰ ἀλήθεια τόσο φανερή, χρησιμεύουν ὅμως τουλάχιστον, στὸ νὰ κάνουν πιὸ καθαρὴ τὴν κρίση τοῦ κανονικοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ.

Ἡ ἀρχὴ τῆς εὐδαιμονίας μπορεί βέβαια νὰ μᾶς δώσῃ ἀξιώματα, ἀλλὰ ποτὲ τέτοια πού νὰ χρησιμεύουν γιὰ νόμοι τῆς βούλησης, ἂν ζητούσαμε ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τὴν παγκόσμια εὐδαιμονία. Γιατὶ ἀφοῦ ἡ γνώση του στηρίζεται σὲ ἐμπειρικά δεδομένα, ἀφοῦ κάθε κρίση, σχετικὰ μ' αὐτό, ἐξαρτᾶται κατὰ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν αἰτομικὴ γνώμη καθενός, πού εἶναι τόσο μεταβλητὴ, ἢ ἀρχὴ αὐτὴ μπορεί νὰ μᾶς δώσῃ γενικοὺς νόμους ἀλλὰ ποτὲ παγκόσμιους, ἢ μπορεί νὰ μᾶς δώσῃ τέτοιους, πού νὰ ἐπαληθεύωνται ἐντελῶς στὶς περισσότερες περιπτώσεις, ἀλλὰ ὄχι τέτοιους πού νὰ ὀφείλουν πάντοτε νὰ ἰσχύουν ἀναγκαίως. Δὲν μπορούν ἄρα νὰ στηριχθοῦν πρακτικοὶ νόμοι πάνω στὴν ἀρχὴ τῆς εὐδαιμονίας. Ἀκριβῶς γιατί ἐδῶ πρέπει νὰ τεθῆ γιὰ βάση τοῦ κανόνα ἓνα ἀντικείμενο τῆς ἐλεύθερης βούλησης. Πρέπει ἄρα, τὸ ἀντικείμενο νὰ προηγεῖται ἀπὸ τὸν κανόνα καὶ αὐτὸς δὲν μπορεί νὰ ἀναφέρεται σὲ ἄλλο ἀπὸ ὅ,τι αἰσθάνεται, ἄρα στὴν ἐμπειρία, καὶ μόνον σ' αὐτὴν μπορεί νὰ βασισθῆ, ὅποτε θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀπεριόστη ἡ διαφορικότητα τῆς κρίσης. Ἡ ἀρχὴ λοιπὸν αὐτὴ δὲν προδιαγράφει γιὰ ὅλα τὰ λογικὰ ὄντα τοὺς ἰδίους πρακτικοὺς κανόνες, μολονότι, γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, ὅλοι αὐτοὶ οἱ κανόνες ἔχουν ἓνα κοινὸ τίτλο δηλ. τὴν εὐτυχία. Ἀλλὰ ὁ ἠθικὸς νόμος κρίνεται ἀντικειμενικῶς ἀναγκαῖος μόνον ἀπὸ τὸ ὅτι πρέπει νὰ ἰσχύη γιὰ καθένα, πού ἔχει λόγο καὶ βούληση.

Τὸ ἀξίωμα τῆς ἀγάπης πρὸς ἑαυτὸν (συνετότητας)

συμβουλεύει μονάχα, ἐνῶ ὁ νόμος τῆς ἠθικότη-
 τας διατάζει. Ἀλλὰ ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ
 ἀνάμεσα σ' αὐτό, πού μᾶς συμβουλεύουν, καὶ σέ κεῖνο,
 πού μᾶς διατάζουν.

Κι' ἡ πιὸ κοινὴ διάνοια βλέπει αὐτό, πού πρέπει
 νὰ κάνη, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτονομίας τῆς ἐ-
 λεύθερης βούλησης. Ἐκεῖνο ὅμως, πού πρέπει νὰ κάνη,
 ἂν ὑποθέσουμε τὴν ἑτερονομία της, εἶναι δύσκολο νὰ
 τὸ δῆ καὶ χρειάζεται γι' αὐτὸ τὴ γνώση τοῦ κόσμου.
 Τὸ καθῆκον δηλ. παρουσιάζεται ἀπὸ μόνον του στὸν κα-
 θένα, ἀλλὰ τὸ τι πράγμα θὰ μᾶς δώσῃ μιὰ ὠφέλεια ἀ-
 ληθινή καὶ διαρκείας, ἂν αὐτὴ τὴν ὠφέλεια τὴν ἐννοοῦ-
 με σχετικὰ μὲ ὅλη μας τὴν ὑπαρξή, εἶναι πάντοτε σκο-
 τεῖνὸ καὶ ἀκαθόριστο καὶ χρειάζεται μεγάλη ἐξυπνάδα,
 γιὰ νὰ προσαρμόσουμε τὸν πρακτικὸ κανόνα, τὸν ἔτσι
 καθορισμένο, πρὸς τοὺς σκοποὺς τῆς ζωῆς, κατὰ ὑπο-
 φερτὸ τρόπον, μὲ τὶς ἀνάλογες φυσικὰ ἐξαιρέσεις. Ὁ ἠ-
 θικὸς νόμος διατάζει σὲ καθένα τὴν ὑπακοὴ τὴν πιὸ αὐ-
 στηρή. Τὸ νὰ κρίνουμε ἄρα τί πρέπει νὰ κάνουμε σύμ-
 φωνα μὲ αὐτὸ τὸ νόμο δὲν εἶναι τόσο δύσκολο, ἀφοῦ
 καὶ ἡ πιὸ κοινὴ διάνοια καὶ ἡ πιὸ λίγο ἀσκημένη θὰ
 μπορούσε νὰ τὸ βρῆ καὶ ἂν ἀκόμα δὲν εἶχε καμμία πεῖ-
 ρα τοῦ κόσμου.

Στὸ χέρι τοῦ καθενὸς εἶναι νὰ ἱκανοποιήσῃ αὐτὴ
 τὴν κατηγορικὴ προσταγὴ τῆς ἠθικότητος, μόνον σπάνια
 ὅμως μπορεῖ νὰ ἱκανοποιήσῃ κανεὶς τὸ ἐμπειρικὰ κα-
 θωρισμένο δίδαγμα τῆς εὐτυχίας καὶ εἰς τοὺς πιὸ πολλοὺς
 τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸ οὔτε σχετικὰ μὲ ἓνα καὶ μόνον
 σκοπὸ. Ἡ αἰτία εἶναι, πὼς στὴν πρώτη περίπτωσι πρό-
 κείται μόνον γιὰ τὸ ἀξίωμα, πού πρέπει νὰ εἶναι ἀλη-
 θινὸ καὶ καθαρὸ, ἐνῶ στὴ δεύτερη πρόκειται καὶ γιὰ τὶς
 δυνάμεις καὶ γιὰ τὴν φυσικὴ ἱκανότητα τῆς πραγματο-
 ποίησις ἑνὸς ἐπιθυμητοῦ ἀντικειμένου. Θὰ ἦταν ἀνθη-
 τη μιὰ διαταγὴ ὅτι καθένας πρέπει νὰ κοιτάξῃ νὰ γίνῃ
 εὐτυχισμένος, γιὰτὶ ποτὲ δὲν διατάζουμε σὲ κάποιον κίτι,

πού τὸ ἐπιθυμεῖ αὐθόρμητα γιὰ τὸν ἑαυτό του. Θὰ ἔπρεπε νὰ τὸν διατάξουμε ἀπλῶς τὸ τί πρέπει νὰ κάνη γιὰ νὰ πετύχη αὐτὸ τὸ σκοπὸ, ἢ μᾶλλον νὰ τοῦ δώσουμε τὰ μέσα, γιατί καθένας δὲν τὰ μπορεῖ ὅλα ὅσα θέλει. Το νὰ διατάξουμε ὁμως τὴν ἠθικότητα καὶ τὸ καθῆκον εἶναι ἐντελῶς λογικό, γιατί κανεὶς δὲν ὑπακούει εὐχαρίστως σ' αὐτὸ τὸ δίδαγμα, ἂν αὐτὸ βρῖσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τίς ροπές του, καὶ σχετικὰ μὲ τίς ὁδηγίες γιὰ τὸν τρόπο, πού θὰ μπορούσε νὰ προσαρμοσθῆ σ' αὐτὸ τὸ νόμο, αὐτὲς δὲν χρειάζεται νὰ διδαχθοῦν ἐδῶ. Γιατί ὅ,τι θέλει καθένας, σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸν σκοπὸ, μπορεῖ μόνος του νὰ τὸ πετύχη.

■ Ὅποιος ἔχει χάσει στὰ χαρτιά, μπορεῖ βέβαια νὰ θυμώσῃ μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ μὲ τὴν ἀπρονοησία του. Ἀλλὰ ἂν ἔχη κλέψει στὰ χαρτιά (μολονότι ἔτσι ἔχει κερδίσει), πρέπει νὰ αἰσθάνεται ἀποστροφὴ πρὸς τὸν ἑαυτό του, μόλις τὸν συγκρίνει μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο. Τοῦτος ὁ νόμος βέβαια θὰ εἶναι κάτι ἄλλο, παρὰ ἡ ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας. Γιατί, γιὰ νὰ ὀφείλῃ νὰ πῆ στὸν ἑαυτόν του : εἶμαι ἓνας ἀξιόξιος, μολονότι γέμισα τὸ πορτοφόλι μου, θὰ πρέπει νὰ ἔχει ἓνα διαφορετικὸ κανόνα κρίσης, ἀπὸ τὸ νὰ ἐπιδοκιμάζῃ τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ πῆ : εἶμαι ἓνας ἄνθρωπος ἔξυπνος γιατί μεγάλωσα τὴν περιουσία μου.

Ἐπάρχει ἀκόμα στὴν ἰδέα τοῦ πρακτικοῦ μας λόγου κάτι τι πού ἀκολουθεῖ μὲ παράβαση ἑνὸς ἠθικοῦ νόμου, τὸ νὰ εἶναι δηλ. κανεὶς ἀξιόξιος ποινῆς. Τώρα τὸ νὰ γίνῃ κανεὶς εὐτυχισμένος δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴν ἔννοια τῆς ποινῆς. Γιατί, μπορεῖ ὅποιος τιμωρεῖ νὰ ἔχη ταυτοχρόνως τὴν καλὴ πρόθεση νὰ κατευθύνῃ τὴν ποινὴ καὶ πρὸς αὐτὸ τὸν σκοπὸ, (νὰ ὠφελήσῃ δηλ. τὸν τιμωρούμενο), ἀλλὰ πρέπει αὕτῃ νὰ κριθῆ ὡς ποινὴ δηλ. ὡς ἀπλὸ κακό, ἔτσι πού ὁ τιμωρούμενος, ἂν τὸ πράγμα τελειώσῃ ἐκεῖ καὶ δὲν βλέπει καμιά φροντίδα γι' αὐτὸν κρυμμένη πίσω ἀπὸ αὕτῃν τὴν σκληρότητα, θὰ πρέ-

πη νὰ ὁμολογήσῃ πὼς τοῦ ταίριαζε καὶ πὼς ἡ τύχη του εἶναι ἐντελῶς προσαρμοσμένη μὲ τὴν προηγούμενη συμπεριφορὰ του. Σὲ κάθε ποινῇ, σὰν τέτοια, πρέπει πρῶτα ἀπὸ ὅλα νὰ ὑπάρχῃ δικαιοσύνη, πού αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν οὐσία αὐτῆς τῆς ἐννοίας. Μπορεῖ, εἶναι ἀλήθεια, μὲ τὴν ποινῇ νὰ συνδέεται καὶ ἡ καλωσύνη, ἀλλὰ δὲν ἔχει κανένα λόγο γὰρ ὑπολογίζῃ σ' αὐτὴν ὁ ἄξιος τῆς τιμωρίας ὕστερα ἀπὸ τὴν διαγωγὴν του. Ἡ ποινῇ λοιπὸν εἶναι ἓνα φυσικὸ κακό, πού καὶ ἂν ἀκόμα δὲν εἶχε συνδεθῆ, σὰν φυσικὴ συνέπεια, μὲ τὸ ἀπὸ ἠθικὴ ἀποψη κακό, πάλι θὰ ἔπρεπε νὰ ἦ συνδεθῆ μαζὺ του σὰν συνέπεια, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές μιᾶς ἠθικῆς νομοθεσίας. "Ἄν τώρα κάθε ἔγκλημα, καὶ χωρὶς ἀκόμη νὰ παρατηρήσουμε τὶς φυσικὲς τοῦ συνέπειες σχετικὰ μὲ τὸν ἔνοχο, εἶναι ἀπὸ μόνον τοῦ ἄξιο ποινῆς, καταστρέφει δηλ. τὴν εὐτυχία (ἔστω καὶ ἐν μέρει), θὰ ἦταν ἀνόητο νὰ ποῦμε, πὼς σ' αὐτὸ ἀκριβῶς συνίσταται τὸ ἔγκλημα, στὸ ὅτι δηλ. καταλογίστηκε στὸν ἔνοχο μιὰ ποινῇ, γιατί ἐλάττωσε τὴν δικὴν του εὐτυχία (πού, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀγάπης πρὸς ἑαυτόν, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ἰδιαίτερη ἐννοία κάθε ἔγκλήματος). Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ποινῇ ἡ αἰτία, πού γι' αὐτὴν μιὰ πράξις ὀνομάζεται ἔγκλημα καὶ θὰ ἔπρεπε σ' αὐτὸ κυρίως νὰ συνίσταται ἡ δικαιοσύνη" στὸ νὰ ἀπέχῃ ἀπὸ κάθε ποινῇ καὶ νὰ ἐμποδίσῃ καὶ τὶς φυσικὲς ποινὲς ἀκόμη. Γιατί τότε δὲν θὰ ὑπῆρχε τίποτε κακό στὴν πράξι, γιατί τὰ κακά πού σὲ διαφορετικὴν περίπτωσιν θὰ ἀκολουθοῦσαν καὶ πού γι' αὐτὰ ὀνομάζεται κακὴ μιὰ πράξις, τώρα πιά θὰ εἶχαν ἀπομακρυνθῆ. Ἀλλὰ τὸ νὰ θεωρήσουμε πὼς κάθε ποινῇ καὶ κάθε ἀνταμοιβὴ εἶναι μονάχα μιὰ μηχανὴ στὰ χέρια μιᾶς ἀνώτερης δυνάμεως πού χρησιμεύει νὰ κάνη τὰ λογικὰ ὄντα νὰ ἐνεργοῦν σύμφωνα μὲ τὸ τελικὸν σκοπὸ (τὴν εὐτυχία), τοῦτο ὀλοφάνερα εἶναι ἓνας μηχανισμὸς τῆς βούλησιν, πού ἐκμηδενίζει κάθε ἐλευθερία, γιατί εἶναι ἀναγκαῖο νὰ καταλήξουμε σὲ αὐτό.

Πιο λεπτή ἀκόμα καὶ ἄλλο τόσο σφαλερή, εἶναι καὶ ἡ ὑπόθεσις ἐκείνων, ποῦ παραδέχονται κάποια ἰδιαίτερη ἠθικὴ ἔννοια, ποῦ αὐτὴ καὶ ὄχι ὁ λόγος καθορίζει τὸν ἠθικὸν νόμο. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν ὑπόθεσις, ἡ συνείδησις τῆς ἀρετῆς συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν εὐχαρίστησις καὶ μὲ τὴν ἡδονή, ἐνῶ ἡ συνείδησις τοῦ ἐλατώματος μὲ τὴν ἀνησυχία τῆς ψυχῆς καὶ μὲ τὸν πόνο καὶ ἔτσι ἀφίπνουν ὅλα στὴν ἐπιθυμία τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας. Χωρὶς νὰ ἐπαναλάβω ὅ,τι εἶπα πάρα πάνω, θέλω μονάχα νὰ σημειώσω τὴν αὐταπάτη, ποῦ ὑπάρχει ἐδῶ. Γιὰ νὰ φαντασθοῦν τὸ ἀνήθικο ταραγμένο ἀπὸ τὴν ἀνησυχία τῆς ψυχῆς μὲ τὴν συνείδησις τῶν ἐλαττωμάτων του, πρέπει πρῶτα νὰ τὸν φαντασθοῦν, κατὰ τὸ κύριο στοιχεῖο τοῦ χαρακτήρα του, ἠθικῶς καλὸ, τουλάχιστον σὲ κάποιο βαθμὸ, ἔτσι ὅπως πρέπει νὰ φαντασθοῦν σὰν ἐνάρετο ἐκεῖνον ποῦ χαίρεται ἀπὸ τὴν συνείδησις τῶν πράξεών του, ποῦ εἶναι σύμφωνες μὲ τὸ καθῆκον.

"Ἄρα ἡ ἔννοια τῆς ἠθικότητος καὶ τοῦ καθήκοντος θὰ ἔπρεπε νὰ προηγεῖται ἀπὸ κάθε θεώρησις τῆς εὐχαρίστησις αὐτῆς καὶ δὲν θὰ μπορούσε καθόλου νὰ προέρχεται ἀπὸ αὐτή. Θὰ πρέπει τώρα νὰ ἐκτιμήσουμε πρῶτα τὸ ἐνδιαφέρον ποῦ παρουσιάζει ἐκεῖνο, ποῦ τὸ ὀνομάζουμε καθῆκον, τὴν αὐθεντία τοῦ νόμου καὶ τὴν ἄμεση ἀξία, ποῦ τὸ ἄτομο μὲ τὴν ὑπακοή του σ' αὐτὸ ἀποκτᾷ ἀπέναντι στὸν ἑαυτό του, ὅταν αἰσθάνεται τὴν ἱκανοποίησις ἐκείνη τῆς συνείδησις, ποῦ γενιέται ἀπὸ τὴν συμμόρφωσίν της πρὸς τὸν νόμο, καὶ τίς τύψεις ποῦ ἀκολουθοῦν τὴν παράβασις τοῦ νόμου. Δὲν μπορεί λοιπὸν κανεὶς νὰ αἰσθανθῆ αὐτὴ τὴν ἱκανοποίησις ἢ αὐτὴ τὴν ἀνησυχία πρὶν γνωρίσει τὴν ὑποχρέωσις καὶ τὴν βάλει γιὰ βάση τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Πρέπει νὰ εἶναι ἤδη ἓνας τίμιος ἄνθρωπος τουλάχιστον ἐν μέρει, γιὰ νὰ μπόρῃ νὰ ἀποκτήσῃ ἔστω καὶ ἀπλῶς μιὰ ἰδέα αὐτῶν τῶν αἰσθημάτων. Δὲν ἄρνοῦμαι καθόλου ἄλλωστε ὅτι, ὅπως μὲ τὴν ἐλευθερία ἢ ἀνθρώπινη βούλησις μπορεῖ νὰ κα-

θορίζεται άμεσα άπά τόν ήθικό νόμο, επίσης και ή συ-
 χνή άσκηση σχετικά με αύτή τήν καθοριστική αίτία, μπο-
 ρεί νά δημιουργήση στό τέλος ένα υποκειμενικό συναί-
 σθημα αυτοϊκανοποίησης. Θα έλεγα πώς ήταν μάλλον
 καθήκον τó νά θεμελιώσουμε και νά αναπτύξουμε μέσα
 μας τó ήθικό συναίσθημα, αλλά ή έννοια τοῦ καθήκον-
 τος δέν μπορεί νά προέρχεται άπό αυτό, διαφορετικά θά
 μπορούσαμε νά φαντασθοῦμε, πώς τó αίσθημα ενός νό-
 μου είναι και αυτό νόμος και νά κάνουμε αντικείμενο
 τῶν αισθήσεων εκείνο, πού μπορούμε νά τó σκεφθοῦμε
 μόνο με τó λόγο. Τοῦτο, άν δέν πρέπει νά θεωρηθῆ σαν
 μιá χοντροκομένη αντίφαση, θά εκμηδένιζε έντελῶς κά-
 θε έννοια καθήκοντος και θά έβαζε στη θέση του άπλῶς
 ένα παιγνίδι μηχανικό τῶν πιό έξευγενισμένων ροπῶν,
 πού πολλές φορές θάρχονται σέ αντίφαση με τίς κατώτε-
 ρες ροπές.

“Αν τώρα παραβιάσουμε τήν υπέρτατη τυπική άρχή
 μας τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου (σαν αυτονομία τῆς
 τῆς βούλησης) με όλες τίς υλικές ήθικές άρχές,
 πού συναντήσαμε μέχρι τώρα, μπορούμε νά παρουσιά-
 σουμε ένα πίνακα ὄλων αὐτῶν τῶν άρχῶν, σαν τέτοιων
 πού μ’ αὐτές έχουν έξαντληθῆ πραγματικά όλες οἱ δυνα-
 τές περιπτώσεις εκτός άπό μιá πού είναι τυπική. Θα γί-
 νη έτσι φανερό πόσο είναι άνώφελο νά ζητήσουμε μιá
 άλλη άρχή διαφορετική άπό εκείνη πού τώρα εκθέσαμε.
 “Ολες δηλ. οἱ δυνατές καθοριστικές αίτίες τῆς βούλησης
 είναι ή άπλῶς υποκειμενικές, ή αντικειμενικές και λογι-
 κές, αλλά και οἱ πρώτες και οἱ δεύτερες είναι ή έξωτε-
 ρικές ή έσωτερικές.